

ОСОБЛИВОСТІ ШКІЛЬНОГО СТРУКТУРНО-СТИЛЬОВОГО АНАЛІЗУ ХУДОЖНІХ ТВОРІВ УКРАЇНСЬКОГО МОДЕРНІЗМУ

Таміла Яценко,

м. Київ

Представлено можливості сучасного літературознавства для аналітичних інтерпретацій модерністських художніх творів. Розглянуто ефективність структурно-стильового аналізу для формування в учнів уявлення про український модернізм, розкриття і глибокого засвоєння специфічних ознак його стильових течій у процесі поглибленої роботи над художнім текстом.

The modern literacy studies' possibilities of the analytical interpretations of the modernistic literary text were represented. The effectiveness of the structural-stylistic analysis for the formation of the students' ideas about the Ukrainian modernism, revealing and deep mastering of the specific features of its stylistic trends in the process of profound work on literary text were elaborated.

В умовах оновлення національної системи освіти особливої актуальності в методиці викладання української літератури набуває проблема розвитку читацьких компетентностей, формування творчого критичного мислення та вдосконалення естетичних смаків учнів. Ефективному розв'язанню цих завдань сприяють твори українських письменників-модерністів, вивчення творчості яких в аспекті специфічних стильових ознак художнього напрямку сприяє поглибленому сприйманню й осмисленню тексту з урахуванням загальних тенденцій світового літературного процесу.

Засвоєння старшокласниками теоретичних понять про художні напрями та їх стильові течії є найскладнішим у вивченні шкільного курсу української літератури. Теорія літератури дає школяреві інструментарій для структурно-стильового аналізу модерністського художнього тексту, його ідейно-тематичної основи і мистецької форми. Цей тип шкільного аналізу

передбачає інтерпретацію літературного модерністського твору крізь призму індивідуального стилю митця, дає учням конкретне уявлення про специфічні стильові риси неоромантизму, імпресіонізму, експресіонізму, символізму, неокласики, тлумачення їх в ідейно-художньому сенсі. Проте у сучасній шкільній практиці детальний структурно-стильовий аналіз не набув самостійного значення. Іноді його елементи використовують з метою визначення найхарактерніших особливостей імпресіонізму під час ознайомлення з новелою М.Коцюбинського „Intermezzo”.

У методичній літературі на правомірності застосування шкільного структурно-стильового аналізу наголошують такі українські та російські методисти, як Є.Пасічник, Г. Токань, Р.Мовчан, М.Черкезова, Є.Маймін. Завдання сучасної школи – навчити учнів всебічно, різнопланово підходити до аналізу творів мистецтва, адже будь-яка одноманітність породжує шаблонні оцінки літературних явищ. На нашу думку, методично виправданим і особливо ефективним є застосування структурно-стильового аналізу в процесі вивчення імпресіоністської новели “Intermezzo” М.Коцюбинського, драми-феєрії “Лісова пісня” Лесі Українки та повісті „Людина” О.Кобилянської з урахуванням стильових ознак неоромантизму, символістської поезії М.Вороного та О.Олеся, новели „Камінний хрест” В.Стефаника відповідно до специфіки експресіонізму, ранньої модерністської лірики П.Тичини в контексті законів імпресіоністського та символістського стилів, ранньої неокласичної поезії М.Рильського.

Розроблена методична система вивчення творів українського модернізму в старших класах з орієнтацією на дидактичну схему процесу навчання передбачає три взаємопов’язані етапи:

- на першому, мотиваційному, етапі активізується інтерес учнів до вивчення творів українського модернізму;
- на другому, пізнавальному, етапі створюються умови для глибокого інтелектуально-емоційного засвоєння опорних теоретико-літературних знань

про модернізм як художній напрям та специфіку його стильових течій (неоромантизм, імпресіонізм, експресіонізм, символізм);

- на третьому, практичному, етапі поглиблюються теоретико-літературні знання про український модернізм і формуються практичні вміння аналізувати модерністські літературні твори в контексті художнього напрямку, проектуються набуті знання й вміння на інтерпретацію нових творів українського модернізму.

У структурі уроків вивчення художніх творів українського модерну передбачено літературознавчий контекст визначеної теми, етапи емоційної підготовки до сприймання матеріалу, його безпосереднє сприймання, осмислення та закріплення.

Оволодіння старшокласниками теоретико-літературними знаннями про модернізм як художній напрям ефективно досягається методом шкільної лекції під час розгляду оглядової теми, яка передбачає ознайомлення з окремими положеннями європейських філософських концепцій рубежу віків, що зумовили звернення письменників-модерністів до інтуїтивних форм пізнання й реінтерпретації міфологічних образів, а також – з фрагментами літературознавчих праць про синтез стильових течій українського модернізму (неоромантизм, імпресіонізм, експресіонізм, символізм). Формуванню в учнів поняття про національний варіант модернізму сприяє акцентування на паралельному функціонуванні реалістичної традиції національної етнокультури та неоромантичної, сформованої на ґрунті символізації фольклорних образів.

Усний виклад дає можливість вчителю передати школярам великий за обсягом інформаційний матеріал – розкрити передумови оновлення української літератури кінця XIX- початку XX століття, визначити основні риси раннього українського модернізму, з'ясувати вплив літературно-публіцистичних альманахів на розвиток модерністських тенденцій, акцентувати увагу на різноманітності художніх напрямів і течій, коротко охарактеризувавши особливості творчої манери М.Вороного,

О.Кобилянської, Лесі Українки, М.Коцюбинського, В.Стефаника та інших. Основні положення, які учні повинні засвоїти у процесі опрацювання оглядової теми, конкретизуватимуться при вивченні монографічних тем.

Покажемо на прикладах як вчитель може спланувати уроки вивчення художніх творів модернізму в 10 класі, обравши структурно-стильовий шлях аналізу.

Шкільний аналіз драми-феєрії „Лісова пісня” Лесі Українки в аспекті законів художнього напрямку вимагає з’ясування основних рис неоромантизму як стильової течії модернізму. Мета такого уроку – поглибити знання учнів про модернізм як художнє явище, ознайомити з особливостями неоромантичного стилю, з’ясувати джерела написання драми, визначити фольклорно-міфологічну основу сюжету, проаналізувати твір в аспекті неоромантичних тенденцій, сформулювати розуміння неоромантичного утвердження духовно-естетичної сутності людини, ідеї єдності людини і природи, збагатити життєвий досвід старшокласників розумінням таких понять, як кохання і зрада, красиве і потворне в людських стосунках.

Аналіз художнього модерністського твору повинен будуватися з урахуванням літературознавчих основ викладання літератури. Слушно зазначає О.Богданова: „Складність шкільного аналізу художнього твору полягає в тому, що він завжди має певну літературознавчу концепцію, і в тому, що вона втілюється в методичній концепції, на основі якої і моделюється урок” [1; 84]. У структурі уроків, присвячених вивченню творів українського модернізму, обов’язковим компонентом є літературознавчий контекст. Так, дотримуючись літературознавчої концепції, сутність якої – в неоромантичній інтерпретації „Лісової пісні”, словесник наголосить, що основна тема драми – це тема природи, що набуває “душу”, романтична філософська тема “живої природи”. Дослідник творчості поетеси В.Петров, український філософ та культуролог, оцінював її як “спробу

символістичного відтворення міфу про природу.” [3; 151]. Твір відповідав вимогам неоромантичних традицій, спрямованих на пошук утраченого зв'язку між природним і людським. „Фольклор, міф, природа, казка, протиставлення природного й людського, поезія як чарівництво, тема магії мистецтва, спроба створити нову міфологію, усе, те, що в західноєвропейській літературі проповідували Ніцше, Метерлінк, Гауптман, у російській повторювали О.Белій, К.Бальмонт, – усе це не було чуже й Лесі Українці” [3; 158]. Використання Лесею Українкою потенціалу міфу засвічує вироблення нової концепції творчості – неоромантизму, що споріднює її з характерними досягненнями європейського модернізму.

Структурно-стильовий аналіз драми-феєрії „Лісова пісня” можна розпочати з окреслення особливостей неоромантичної стильової течії:

1. Фольклорно-міфологічна основа сюжету. Поєднання реального і фантастичного.
2. Конфлікт за неоромантичним принципом – протистояння духовно-піднесеного і матеріально-приземленого, суперечність між мрією і дійсністю.
3. Прийом контрасту – зіставлення двох світів: гармонійного (одухотворення природи) та дисгармонійного (людське життя).
4. Неоромантична тема – кохання-страждання.
5. Неоромантична ідея – утвердження краси як духовної цінності людини.
6. Неоромантична проблематика:
 - єдність людини і природи, неоромантична традиція жити в злагоді з природою;
 - людина і мистецтво, його відтворююча сила;
 - кохання як розквіт творчих сил людини;
 - першопричини людського горя і зла;

- трагедія самозради.

7. Фольклорно-міфологічні образи та їх символічність:

- Лукаш – архетип людини;

- Перелесник і Той, що греблі рве – символ волі, молодості;

- Водяник – символ старості, поміркованості;

- столітній дуб – символ єднання людини і природи;

8. Міфологічна циклічність часу.

9. Міфологічна магічність мистецтва.

10. Неоромантичний жанр – драма-феєрія (драма-казка).

Дослідницько-пошукова робота школярів щодо з'ясування змісту ключових семантичних одиниць (символічно-метафорична насиченість тексту) для декодування філософсько-символічного підтексту модерністського твору сприяє подоланню наївно-реалістичного підходу до його трактування та формуванню вмінь інтерпретації тексту в контексті законів художнього напрямку.

На етапі підготовки учнів до усвідомленого сприймання специфічних неоромантичних особливостей повісті О.Кобилянської „Людина” використовується прийом випереджувальних завдань для з'ясування впливу європейських філософських теорій на літературно-художню діяльність письменниці. Цей вид роботи забезпечує розуміння школярами новаторських філософсько-естетичних поглядів автора, що знайшли яскраве трактування у змісті модерністського літературного твору. Так, під час вивчення повісті О.Кобилянської „Людина” передбачається ознайомлення старшокласників із деякими твердженнями тогочасної та сучасної літературної критики щодо оцінки творчості буковинської письменниці. В оцінках сучасної критики проза О.Кобилянської – найяскравіша модель раннього українського модернізму. Словесник повідомить учням, що О.Кобилянській імпонувала ідеально-абстрактна, ніцшеанська романтична надлюдина, яка намагається

чинити опір обставинам свого буття й утверджує себе в супереч цих обставин, пізнає страждання, яке розвиває в ній силу, мужність, винахідливість у терпінні та переживанні нещастя. Такою сильною особистістю у баченні молоді письменниці була жінка. Літературний критик С.Єфремов зазначав, що О.Кобилянська з усіх українських письменників нового часу найближча до модерністських європейських напрямів. Вироблення в неї прогресивних поглядів дослідник пояснював великим впливом ультра-індивідуалістичної філософії Ф.Ніцше, на що виразно вказують вже перші твори Кобилянської: „... малюючи людей, здебільшого жіноцтво, з тугою за красою, пориваннями у високості, розуміючи їх як специфічний аристократизм духа..., що од товпи поривається кудись у сферу надземного почуття та надлюдських переживань. Герої Кобилянської – це все таки „аристократи духа”, вони хочуть вживити в собі ідеал „надлюдини” [2; 554]. Учні повинні усвідомити, що наприкінці XIX – початку XX століття визрів конфлікт двох художніх принципів – народництва (українність, патріотизм, реалізм, закритість культури, зображення народного життя) і модернізму (європейськість, відкритість культури, демократизм, естетизм, зображення життя інтелігенції). Однак між цими двома парадигмами існувала ще одна виразна опозиція – жіночого і чоловічого або феміністичного і патріархального. Спроба О.Кобилянської модернізувати національну літературу ґрунтувалася на її феміністичних переконаннях.

Глибоке осмислення ідейно-художньої самотності повісті О.Кобилянської „Людина” досягається обов’язковим врахуванням специфіки неоромантизму:

1. Неоромантична тема – тема жіночої емансипації.
2. Неоромантична ідея – ідея краси сильної особистості, життя за власним переконаннями і поглядами.
3. Неоромантична проблематика:

- проблема вільного життєвого вибору та рівноправності жінки в суспільстві;
- кохання як духовна світоглядна сутність;
- гармонія ідеалу і дійсності.

4. Неоромантичний конфлікт – зіткнення жіночої сили та чоловічої слабкості.

5. Неоромантичний образ Олени – неоромантичний ідеал сильної, незалежної, аристократичної духом особистості. Психологізм образу.

Учні мають дійти висновку, що концепція „нової” людини, трактована О.Кобилянською, зводилася до ідеалу „людини з прекрасною душею”, який може реалізуватися і в жінці, і в чоловікові. У розумінні головної героїні „людина” – це не просто жива істота, а людина мисляча, яка вміє діяти, аналізувати, боротися і не піддаватися тискові зовнішніх обставин, а також мати право вільного вибору свого майбутнього життя, це сильна, вільна особистість, з різнобічними інтересами, з аристократичною душею. Неоромантичний ідеал такої особистості – важлива прикмета світовідчуття письменниці, але створений нею образ Олени можна вважати лише зародковим станом народження сильної, вольової й незалежної жінки.

На закріплення вивченого матеріалу учням пропонуються різнорівневі завдання для самостійного опрацювання:

1. Письмове завдання: „Які ознаки неоромантичної стильової течії знайшли яскраве вираження у творчості О. Кобилянської? „
2. Творча робота на тему: „Образ Олени – неоромантичний ідеал сильної, вольової особистості” (за повістю О.Кобилянської „Людина”)”.
3. Реферат на тему: „Від неоромантизму до символізму: світоглядно-естетичний розвиток О. Кобилянської”.

Шкільний структурно-стильовий аналіз новели В.Стефаніка „Камінний хрест” забезпечує формування в учнів первинного поняття про експресіонізм як стильову течію українського модернізму.

На етапі актуалізації опорних знань та умінь у ході короткої бесіди, що передбачає перевірку виконання домашнього випереджувального завдання (складання порівняльної таблиці на визначення специфічних особливостей імпресіонізму та експресіонізму), з'ясується рівень оволодіння десятикласниками теоретико-літературними знаннями про стильові течії українського модернізму. Узагальнення сприятиме усвідомленому розумінню проблеми трудової еміграції в новелі „Камінний хрест”, розкритої автором засобами експресіоністичного стилю.

Гармонійне поєднання літературознавчої та методичної концепцій забезпечить вдалу інтерпретацію новели „Камінний хрест”. Рубрика „Літературознавчий контекст” дає вчителю інформацію про експресіонізм як художній напрям. Повідомляємо учням, що експресіоністи намагалися проникнути не в реальний світ речей і явищ, а у світ незримий, духовний. Автор у творах цього напрямку насамперед прагне виразити власне ставлення до того, що він зображає, ставлення глибоко особистісне, емоційне, пристрасне. На противагу імпресіонізму, який був „мистецтвом враження” автора від постійних змін навколишньої дійсності, експресіонізм – художній метод, що ґрунтується на концепції вираження авторського ставлення до життя. Літературні експресіоністичні твори підпорядковуються меті виразити посилену експресію та максимально її узагальнити.

В українській літературі експресіоністичний стиль започаткував Василь Стефаник. Леся Українка вказувала на майстерність письменника непривабливо зображувати персонажі, але при цьому викликати у читача симпатію до них, а М.Євшан першим, не називаючи стильового напрямку, вказував на експресивність стефаникового письма. За справедливим твердженням сучасних літературознавців В.Стефаник „прищепив експресіонізм на український ґрунт, втілював його в українську народну тематику, до того ж надихав його чаром української природи та фольклору” [4;8].

Визначаючи історичну основу твору, один із підготовлених учнів повідомить, що поштовхом до написання новели „Камінний хрест” (1899) послужив виїзд до Канади русівського бідняка Стефана Дідуха. Необхідно, щоб у процесі поглибленої роботи над текстом учні дійшли думки, що „Камінний хрест” – це не документальна розповідь про згадану людину, названу в новелі Іваном, а велике художнє узагальнення багатьох життєвих спостережень і роздумів автора про трудову еміграцію, це відгук його серця на масове переселення українців із Галичини до Америки наприкінці ХІХ століття.

Структурно-стильовий аналіз новели „Камінний хрест” передбачає розкриття особливостей експресіоністичного стилю Василя Стефаника:

- психологізм у розкритті внутрішнього світу героїв,
- авторське глибоко особистісне, емоційне ставлення до зображуваного,
- напружене, нервово-трагічне художнє письмо,
- лаконізм і місткість художнього вислову,
- прийом калейдоскопізму – швидка зміна емоційно насичених картин без логічної обумовленості,
- драматично-трагічна заостреність конфлікту,
- екстремальність умов, у яких діють герої,
- відтворення почуття тривоги та відчаю,
- підпорядкування подій потребам виразу сильних емоцій,
- використання засобів підвищеної виразності для нагнітання емоцій (виразні художні деталі, порівняння, гіперболи, гротеск, темні, густі, контрастні кольори),
- використання символів,
- глибокий підтекст,
- домінування монологів героїв,,
- максимально узагальнені образи – одиничне піднесено до всезагального.

Вибірково подаємо фрагменти поглибленої роботи над текстом твору в аспекті законів художнього напрямку.

Розділ 1. "Був Іван дивний і з натурою, і з роботою".

- Що вам відомо про Івана? Розкрийте його людські якості.
- Які художні деталі свідчать про те, що праця селянина була важкою?
- Яким у новелі постає горб? Гнітючий це образ чи світлий?

Автор відразу вводить читача у хід подій (особл. експрес. стилю), показуючи героя в ситуації тяжкої нужденної праці. Від часу свого повернення з війська Іван Дідух важко працює на своїй нивці, що простяглася на горбі „найвищому і найгіршому над усе сільське поле”. Стефаник використовує вражаючі, короткі художні деталі (особл. експрес. стилю), які викликають в уяві цілу картину нужденного життя Івана. Наприклад, штрихом до портретної характеристики героя – „ліва рука Івана обвивалася сітею синіх жил, як ланцюгом із синьої сталі” – письменник вказує на фізичне виснаження селянина. Невигадана правда про селянську працю передається за допомогою ще й таких конкретних подробиць, які динамічно-експресивно відтворюють неймовірно тяжку працю героя – Іван, лишаючи „за собою сліди коліс, копит і його широченних п'ят”, підтягував воза з гноєм до крутого горба, а на горб виносив у мішку. За цими деталями ховається важливий для твору підтекст (особл. експрес. стилю) – Іван працював, як кінь, (худ. деталь) від того й сам став „конем” від нелюдської праці, яка все одно не могла забезпечити достойне життя його родини. Символічний (особл. експрес. стилю) зміст образу горба розкривається влучною авторською фразою – „той горб його переломив”, за що й стали прозивати Івана в селі Переломаним. Стефаник використовує один із засобів підвищеної виразності, а саме яскраве порівняння (особл. експрес. стилю) – ”залягала тінь Іванова, як велетня, схилоного в поясі” – яке посилює експресивність у творенні художнього образу селянина, який не зрікся бажання обробляти піщаний горб.

Розділ 6. „...вже час відходити до колії”.

- За допомогою яких деталей автор передає біль Дідуха та його дружини?
- Яке враження справляє танок Івана на земляків? Який підтекст цього епізоду?

В учнів складається враження, що не на проводи Дідухів зібралися люди, а на їхні похорони. Болісне прощання зі своїм селом і односельцями та сподівання на краще майбутнє супроводжується елементами ритуальної обрядовості похорону, що асоціюється з відходом у потойбічний світ. Побачивши Дідухів у новому одязі, сусіди раптом збагнули, що Дідухів вже немає, лише їхні душі залишилися витати над камінним хрестом. Символічний образ плачу передає зболене співчуття односельців до від’їжджаючих: „Як входили назад до хати, то ціла хата заридала. Як би хмара плачу, що нависла над селом, прорвалася, як би горе людське дунайську загату розірвало...”. За допомогою яскравих порівнянь новеліст посилює експресію відтворюваної картини. Межу вже прожитого і майбутнього символізує поріг хати, який так важко переступити героям новели. Вкрай вражає односельців танок Івана зі старою дружиною. Гіпербола „задеревіли” посилює експресію епізоду. Всі засоби зображення підпорядковані прагненню автора показати почуття своїх героїв у крайньому, майже неможливому прояві (особ. експрес. стилю).

Наведені приклади переконливо доводять, що система теоретико-літературних понять про стильові домінанти художнього напрямку, засвоєна учнями під час вивчення творів українського модернізму шляхом структурно-стильового аналізу, забезпечить теоретичну основу розуміння українського модерного письменства як самоцінного мистецького явища рубежу віків. Формування вмінь активного використання цієї системи при інтерпретації художніх текстів модерністського спрямування дає можливість поєднати процес естетичної насолоди літературним текстом з оволодінням знаннями про закони художньої творчості, що, безперечно, сприяє розвитку читацьких компетентностей учнів-старшокласників.

Список використаних джерел:

1. Богданова О.Ю., Леонов С.А., Чертов В.Ф. Методика преподавания литературы. – М: Академія, 1999. – 400 с.
2. Єфремов С. Історія українського письменства. – К.: Феміна, 1995. – 688 с.
3. Петров В. Лісова пісня // Їм промовляти душа моя буде...: „Лісова пісня” Лесі Українки та її інтерпретації. – К.: Факт, 2002. – 224 с.
4. Черненко О. Експресіонізм у творчості Василя Стефаника. – К., 1989. – С.8.